

Alina PANCEWICZ

Politechnika Śląska w Gliwicach

Wydział Architektury

Katedra Urbanistyki i Planowania Przestrzennego

ROLA PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO W PROCESIE KSZTAŁTOWANIA TERENÓW NADRZECZNYCH

Streszczenie. Tematem niniejszych rozważań są możliwości i rola planowania przestrzennego w procesie kształtowania oraz zagospodarowania terenów nadrzecznych, rozpatrywane w skali lokalnej i regionalnej.

Celem artykułu jest próba uzyskania odpowiedzi na pytania dotyczące sposobów zagospodarowania, kształtowania i ochrony terenów położonych nad rzeką, a także doboru narzędzi planowania przestrzennego, istotnych dla kreowania spójnego systemu terenów nadrzecznych.

THE ROLE OF THE SPACE PLANNING IN THE RIVERSIDE AREAS CREATION PROCESS

Summary. The subjects of this dissertation are the possibilities and the role of the space planning in the riverside areas creation and use process. This problem is analyzed in the local and the regional scale.

The main aim of this article is to answer the questions concerning the ways of using, creating and protecting of the riverside areas and also to choose the instruments of space planning being important for creating complete riverside areas system.

1. Wprowadzenie

Rzeka jest jednym z elementów środowiska przyrodniczego, który decyduje i wpływa na charakter przestrzeni do niej przylegającej. Przestrzeń ta wyróżnia się sposobem funkcjonowania, zagospodarowania i użytkowania. Tworzy różnorodne układy nadrzeczne, istotne dla problematyki zagospodarowania przestrzennego. Jej cechy wynikają z interakcji zachodzących pomiędzy rzeką a lądem oraz licznych uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych. Dowodzą, że istnieje ścisła współzależność pomiędzy środowiskiem przyrodniczym stanowiącym podstawę tejże relacji, człowiekiem, który to środowisko organizuje i przetwarza, tworząc środowisko kulturowe oraz krajobrazem, będącym specyficznym czynnikiem tożsamości obszarów nadrzecznych.

Rzeka jest „niezależna”, „nie zna granic”, szczególnie tych administracyjnych. Nigdy też nie przepływa przez jedno miasto. Najczęściej obejmuje swoim zasięgiem kilka ośrodków miejskich, z których w jednym jest integralną częścią centrum bądź śródmieścia, w innym przecina tereny podmiejskie, jeszcze inne łączy przepływając ich obrzeżami. Są rzeki przepływające przez różne województwa oraz rzeki międzynarodowe, które swoim zasięgiem obejmują kilka państw. W zależności od cech danej rzeki, a przede wszystkim zasięgu jej oddziaływania czy lokalizacji przestrzennej, różna jest skala związanych z nią problemów, inny jest także sposób ich rozwiązywania.

Przemiany jakie od dłuższego czasu zachodzą w przestrzeni nadrzecznej przywołują pytania dotyczące sposobów zagospodarowania, kształtowania i ochrony terenów położonych nad rzeką, a także doboru narzędzi planowania przestrzennego, istotnych dla kreowania spójnego systemu terenów nadrzecznych. Choć odpowiedź na te pytania nie jest jednoznaczna, niniejszy artykuł stanowi próbę sformułowania odpowiedzi przez dokonanie analizy porównawczej problematyki zagospodarowania przestrzennego terenów nadrzecznych oraz związanej z nią polityki przestrzennej.

2. Problematyka rzek w polityce regionalnej

Polityka regionalna znajduje odbicie w strategiach rozwoju przestrzennego oraz planach zagospodarowania przestrzennego województw. Samorządy wojewódzkie mogą prowadzić analizy i studia oraz opracowywać koncepcje i programy odnoszące się do pewnych obszarów bądź problemów dotyczących zagospodarowania przestrzennego w kontekście całego regionu, uwzględniając przy tym ustalenia koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju.¹ Tematyka kształtowania i ochrony środowiska przyrodniczego jest jednym z istotniejszych zagadnień podejmowanych w powyższych dokumentach planistycznych. Bardzo często jednym z celów polityki przestrzennej jest uzyskanie przestrzeni o wysokich walorach estetycznych i indywidualnym wyrazie, odnoszącej się do dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego. Z celem tym wiąże się kształtowanie regionalnej sieci ekologicznej, powiązań przyrodniczych i systemu obszarów chronionych, które stworzą warunki dla bardziej zrównoważonego rozwoju danego województwa. Elementy ekologicznej struktury przestrzeni przyrodniczej województwa mogą współtworzyć obszary będące ponadregionalnymi i regionalnymi biocentrami przyrody. Mogą tworzyć także wyspy

¹ Uwzględnienie ustaleń koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju w wojewódzkim planowaniu przestrzennym wynika m.in. z tego, iż część dolin rzecznych, istotnych dla systemu przyrodniczego danego regionu, może stanowić równocześnie korytarze ekologiczne ważne dla zachowania krajowej i międzynarodowej sieci powiązań przyrodniczych.

ekologiczne, powiązane korytarzami ekologicznymi rangi ponadregionalnej, regionalnej i lokalnej. Korytarzami tymi w większości przypadków są doliny rzek, które tworzą osie ekologicznego systemu przyrodniczego danego regionu. Ich otwartości i ciągłości zagraża presja urbanizacji oraz lokalizacja licznych inwestycji ponadlokalnych. Sposobem ich ochrony na szczeblu regionalnym mogą być m.in. objęcie znacznej części cennych przyrodniczo terenów nadrzecznych prawnymi formami ochrony przyrody (patrz Ustawa o ochronie przyrody z 2004 roku) czy ustalenia dotyczące racjonalnego zagospodarowania i użytkowania terenów położonych wzdłuż cieków wodnych, umożliwiające ich ochronę biologiczną oraz poprawę stanu ekologicznego.

Gdy rzeka swoim zasięgiem przekracza granice administracyjne województwa, istotne jest rozpatrywanie problematyki przyrodniczej w skali ponadregionalnej. Dlatego też w wojewódzkich dokumentach planistycznych przedstawiane są wnioski do polityki przestrzennej województw sąsiednich. Dotyczą one współpracy z obszarami sąsiednimi, realizowanej m.in. przez: tworzenie spójnego systemu obszarów chronionych, ochronę walorów przyrodniczo-krajobrazowych, zagospodarowanie zlewni rzek i ich dopływów w celu zminimalizowania zagrożenia powodziowego czy ochronę czystości wód powierzchniowych.

W dokumentach regionalnych pojawiają się także wnioski do polityki przestrzennej samorządów lokalnych. Dotyczą one porządkowania gospodarki ściekowej czy wprowadzenia prawnych form ochrony przyrody, które mogą być wyznaczane przez gminy, w szczególności obszarów chronionego krajobrazu czy zespołów przyrodniczo-krajobrazowych.

2.1. Przykład zagospodarowania dorzecza rzeki Odry

Jednym z ciekawszych przykładów ilustrujących rolę planowania przestrzennego w kształtowaniu i zagospodarowaniu terenów nadrzecznych jest przegląd inicjatyw i dokumentów planistycznych w dorzeczu Odry².

² Dolina Odry obejmuje swoim zasięgiem znaczną część Polski, wraz z jej dorzeczem zajmuje przeszło 35% powierzchni kraju. Rzeka przepływa przez sześć województw: zachodniopomorskie, lubuskie, wielkopolskie, dolnośląskie, opolskie i śląskie. Niektóre z nich przecina, w innych jej bieg wyznacza granice. Ponadto, rzeka przepływa przez obszar trzech państw: Czech, Polski i Niemiec. Tereny położone nad Odrą w większości stanowią obszar silnie zagospodarowany, o bogatych walorach historycznych, kulturowych i przyrodniczych. Miasta nad nią położone są istotnymi ośrodkami miejskimi łączącymi tereny po obu stronach rzeki. Sama rzeka zaś jest stymulatorem ich rozwoju. Jednak wiele ściśle ze sobą powiązanych problemów (powodziowych, transportowych, przyrodniczych, gospodarczych, kulturowych, społecznych czy krajobrazowych) jest wspólnych dla całego tego obszaru, bez względu na granice administracyjne czy państwowe.

W końcu XIX wieku parlament pruski uchwalił pierwszy program dla Odry. Było to przedsięwzięcie państwowe, którego efektem był atlas Kellera (z 1898 roku), obejmujący całe dorzecze Odry i Warty oraz związane z tym inwestycje i etapy działań.

W 1997 roku podjęto dwie próby międzynarodowej koordynacji działań w sferze programowania i planowania rozwoju dorzecza Odry – transgraniczne porozumienie Ministrów Ochrony Środowiska trzech państw odrzańskich oraz tzw. Porozumienie Szczecińskie, dotyczące prewencyjnej ochrony przed powodzią przez odpowiednie planowanie przestrzenne.

W 1998 roku uruchomiono program „Region Odrzański – Transnarodowa koncepcja planistyczna zapobiegawczej ochrony przeciwpowodziowej regionu Odrzańskiego”, powstały w ramach współpracy planistycznej z władzami regionalnymi strony niemieckiej. Polsko – Brandenburska Grupa Robocza „Odra 2006”, utworzona w celu nawiązania kontaktów dotyczących przedsięwzięć związanych z ochroną przeciwpowodziową, zebrała swoje założenia i zadania we wspólnym programie „Przyszłość i bezpieczeństwo dla dorzecza Odry” podpisanym w 2000 roku we Wrocławiu. W ramach Grupy Roboczej w 2001 roku zainicjowana została współpraca gmin brandenburskich z jednostkami samorządu terytorialnego po stronie polskiej, w celu powołania wspólnoty kooperacyjnej – Stowarzyszenia Przeciwpowodziowego – na wzór funkcjonującego w Niemczech Stowarzyszenia Przeciwpowodziowego Renu.

W 1999 roku doszło do spotkania ministrów Polski, Niemiec i Czech, z udziałem przedstawiciela Komisji Europejskiej, na którym podpisano porozumienie w sprawie prewencyjnej ochrony przed powodzią w dorzeczu Odry.

Do częstych działań należały próby studialnych opracowań poszczególnych obszarów nadrzecznych, często niewspółmierne i pozostające w oderwaniu od rzeczywistości odrzańskiej. Jednym z takich opracowań było m.in. studium zagospodarowania przestrzennego wzdłuż granicy polsko-niemieckiej w zakresie przestrzennych środków zapobiegania powodzi, opracowane w Warszawie w Instytucie Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej.

Nieliczne wymienione powyżej próby bądź opracowania ograniczają się w większości przypadków do jednego, aczkolwiek niezmiernie istotnego zagadnienia, a mianowicie do ochrony przeciwpowodziowej. Dla pasma rzeki Odry konieczne stało się jednak stworzenie takiego opracowania, które w sposób kompleksowy podchodziłoby do wszystkich zagadnień i problemów zagospodarowania przestrzennego związanych z rzeką oraz terenami do niej przyległymi.

„Program dla Odry 2006”

W 2001 roku w Polsce, dla realizacji wizji całego dorzecza rzeki Odry jako nowoczesnie zagospodarowanego korytarza ekologicznego, uchwalono wieloletni „Program dla Odry 2006”.³ Przedstawia on docelową strategię oraz założenia finansowo-inwestycyjne potrzebne dla modernizacji odrzańskiego systemu wodnego. Jego celem jest zbudowanie systemu zintegrowanej gospodarki wodnej dorzecza Odry, uwzględniającej potrzeby społeczne, ekonomiczne i ekologiczne, a w szczególności potrzeby bezpieczeństwa przeciwpowodziowego i ekologicznego. Konkretnie zadania Programu dotyczą:

- zbudowania biernego i czynnego systemu zabezpieczenia przeciwpowodziowego – zwiększenia retencji wód (poldery, zbiorniki) oraz modernizacji i rozbudowy istniejącego systemu ochrony przeciwpowodziowej,
- ochrony środowiska przyrodniczego i czystości wód,
- usunięcia szkód powodziowych,
- prewencyjnego zagospodarowania przestrzennego oraz renaturalizacji ekosystemów,
- zwiększenia lesistości,
- utrzymania i rozwoju żeglugi śródlądowej,
- energetycznego wykorzystania rzek,
- zwrócenia się miast i gmin nadodrzańskich ku rzece.

Zapewnienie ochrony przeciwpowodziowej, ciągłości korytarzy ekologicznych, regulacja koryt rzecznych, uporządkowanie nabrzeży oraz odpowiednie ich zagospodarowanie, a także ochrona wartości dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego, umożliwiają wprowadzenie ładu przestrzennego wzdłuż całej doliny rzeki. Kompleksowość Programu widoczna jest w kreowaniu odpowiedniej polityki przestrzennej przez współpracę ze środowiskami lokalnymi, regionalnymi i rządowymi (gminami, powiatami, województwami samorządowymi, a także z międzynarodowymi organizacjami i instytucjami oraz innymi podmiotami finansującymi Program w zakresie problematyki zrównoważonego rozwoju dorzecza Odry). Dzięki takiemu podejściu lokalne społeczności oraz samorządy różnego szczebla stały się równocześnie współtwórcami, obrońcami i adresatami Programu. Istotą jest także fakt, iż ustalenia zawarte w „Programie dla Odry 2006” miały zostać ujęte

³ Program ten oparty został na wcześniejszych opracowaniach, w tym m.in. na programie „Odra 2005” z jego obszernym studium „Przystosowania rzeki Odry do europejskiego systemu dróg wodnych w Europie”. Program „Odra 2005” zakładał przystosowanie Odrzańskiej Drogi Wodnej do parametrów klasy III z uwzględnieniem potrzeb regionalnych, jak również z przyjęciem wyższych parametrów dla niektórych fragmentów rzeki. Powódź 1997 roku zweryfikowała tę koncepcję, przyczyniając się do stworzenia nowego programu, który zapewniałby kompleksowe spojrzenie na problemy dorzecza Odry i zintegrowane działania zmierzające do uporządkowania gospodarki wodnej nadodrza. [13]

w opracowywanych przez samorządy wojewódzkie strategiach rozwoju województw nadodrzańskich – z wyraźnym podziałem na zadania rządowe i zadania realizowane przez samorządy.

Program ten ma także swoje wady, z których najistotniejszą wydaje się być konflikt pomiędzy technokratyczną i ekologiczną wizją przyszłości rzeki (z punktu widzenia ochrony przyrody najwięcej kontrowersji budzi regulacja rzeki dla potrzeb transportu wodnego) oraz brak określenia skutków planowanych inwestycji na środowisko. Choć cel Programu brzmi kompleksowo, to jednak zauważalne jest, że nie uwzględnia on potrzeb związanych z realizacją celu. Dominantą programu jest poprawa warunków żeglugowych, a zakres prac hydrotechnicznych, w porównaniu z poprzednią wersją Programu, nie zmienił się. Wbrew zapewnieniom program nie dotyczy dorzecza Odry – 85% inwestycji zlokalizowanych jest w korycie Odry i wybranych dopływach. Program nie odnosi się także do jakości wód. Zabrakło w nim wielowariantowej koncepcji przestrzennego zagospodarowania całej doliny Odry, analizy kosztów różnych możliwych scenariuszy, oceny oddziaływania na środowisko oraz wykorzystania unikalnych wartości przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych samej rzeki.

Studium Zagospodarowania Przestrzennego Pasma Odry

Opracowanie to podjęte zostało przez wszystkie województwa, przez które przepływa Odra.⁴ Cechuje się ono kompleksowym podejściem do procesu kształtowania krajobrazu całej doliny rzeki. Studium podejmuje zagadnienia dotyczące środowiska naturalnego, krajobrazowego oraz przyrodniczo-kulturowego. Dotyczą one w szczególności: położenia geograficznego i hydrograficznego poszczególnych województw, struktury ekologicznej przestrzeni przyrodniczej, krajobrazu przyrodniczo-kulturowego, wód powierzchniowych i podziemnych, problemów ochrony i zagospodarowania obszaru dorzecza Odry (konflikty i zagrożenia), monitoringu i osłony przeciwpowodziowej, kształtowania zrównoważonego rozwoju przestrzennego dorzecza Odry, a także infrastruktury transportowej oraz przesyłu wody i energii. Zadaniem priorytetowymi w zakresie ochrony i kształtowania środowiska, określonymi w Studium, są: poprawa czystości wód, utrzymanie, wzbogacenie i ochrona

⁴ Dla województwa śląskiego Studium Zagospodarowania Przestrzennego Pasma Odry zostało opracowane w 2001 roku. Jego celem było ukazanie roli rzeki jako osi rozwoju przylegających do niej ośrodków lokalnych i regionalnych. Granice regionu nadrzecznego wydzielono przede wszystkim na podstawie zagrożeń, w tym: zagrożeń powodziowych; zagrożeń dla czystości wód i realizacji programów ich ochrony; zagrożeń dla krajobrazu przyrodniczo-kulturowego wraz z możliwością ustalania i realizacji zasad jego ochrony; uwarunkowań i predyspozycji obszaru w zakresie jego rozwoju, zagospodarowania przestrzennego i działań restrukturyzacyjnych, oraz powiązań przestrzenno-funkcjonalnych z obszarami i ośrodkami miejskimi i wojewódzkimi.

walorów przyrodniczych (utworzenie spójnego systemu ekologicznego, ochrona cennych stanowisk roślin i zwierząt oraz walorów krajobrazowych), zwiększenie lesistości w rejonach nadodrzańskich oraz rewitalizacja obszarów zdegradowanych. Istotnym zagadnieniem jest także idea zwrócenia się terenów nadrzecznych ku rzece, realizowana przez poszczególne działania dotyczące zagospodarowania szlaków turystyki wodnej oraz przywodnej, umożliwiających penetrację dopływów Odry czy też zwrócenie uwagi na konieczność rozwoju małych form przedsiębiorczości i zwiększania miejsc pracy w rejonach nadrzecznych, szczególnie w turystyce i rekreacji. Ważne stało się również działanie w kierunku przyspieszenia prac związanych z zabezpieczeniami przeciwpowodziowymi, w tym budowy zbiorników małej retencji wód w dolinach, które mogłyby pełnić równocześnie funkcje rekreacyjne.

W zamierzeniu wyniki powyższego opracowania planistycznego miały być transponowane do ustaleń miejscowych planów zagospodarowania gmin położonych w paśmie rzeki, planów zagospodarowania przestrzennego województw oraz w strategiach rozwoju i programach, jakie sporządzają województwa.

Wnioski

Odrzański region nadrzeczny wymaga wieloaspektowego podejścia oraz umiejętnego sterowania i koordynacji przez kompetentne władze. Jedyną skuteczną metodą planowania i programowania jego rozwoju przestrzennego jest: współuczestnictwo, zgodność podmiotów różnych szczebli wokół generalnej wizji i celów rozwoju oraz dominacja zasady nienaruszania niczyjej kompetencji (Borsa M. [w: 6]). Plany zagospodarowania przestrzennego województw i gmin powinny w swej treści uwzględniać wiele aspektów wynikających z położenia w paśmie Odry, a w szczególności fakt, iż Odra powinna stać się osią rozwoju społeczno-gospodarczego terenów, przez które przepływa. Zarówno „Program dla Odry 2006”, jak i opracowywane przez samorządy wojewódzkie i gminne dokumenty planistyczne wykazały potrzebę wykonania kompleksowego i interdyscyplinarnego opracowania przestrzennego dotyczącego całego regionu nadrzecznej Odry, kształtującego struktury przestrzenne dla generowania rozwoju społeczno-gospodarczego, ochrony i racjonalnego kształtowania środowiska przyrodniczego i kulturowego oraz dla zmniejszenia zagrożenia powodziowego. Mając na uwadze, że Odra przepływa nie tylko przez terytorium Polski, lecz także przez Niemcy i Czechy, opracowanie takie powinno obejmować cały region nadrzeczny, bez względu na granice państwowe. Współpraca i koordynacja działań trzech państw, przez które przepływa Odra, przy rozwiązywaniu problematyki związanej

z zagospodarowaniem, funkcjonowaniem i krajobrazowym ukształtowaniem terenów nadrzecznych, pozwoliłyby na wyłonienie spójnej i harmonijnej koncepcji rozwoju oraz promocji samej Odry.

3. Doliny rzeczne w planowaniu miejscowym

Doliny rzeczne są jednym z tych elementów środowiska przyrodniczego, którego sposoby użytkowania i zagospodarowania mogą z jednej strony stymulować rozwój miasta, z drugiej zaś kreować silne podziały przestrzeni miejskiej. W każdym z tych przypadków, w procesie planowania przestrzennego prowadzonego na szczeblu lokalnym, konieczne jest dogłębne rozpatrzenie problematyki związanej z rzeką oraz terenami do niej przyległymi.

Analiza terenów nadrzecznych w skali miejscowej pozwala na skonkretyzowanie i uszczegółowienie, a przede wszystkim wykorzystanie potencjalnych walorów przestrzennych, funkcjonalnych czy krajobrazowych, jakie niesie ze sobą rzeka. Wiąże się to m.in. z: integracją terenów położonych po obu stronach rzeki (proponując połączenia mostowych), wzbogaceniem kompozycji miasta (zastosowaniem takich środków urbanistycznych, jak: otwarcia i zamknięcia widokowe, osie kompozycyjne czy dominanty), stworzeniem nowych miejskich przestrzeni publicznych (bulwary nadrzeczne), powiązaniem terenów nadrzecznych z przylegającą strukturą miejską (ciągi piesze, rowerowe, poprzeczne dojścia i dojazdy do rzeki, zaplecza parkingowe), odpowiednim doбором bądź uzupełnieniem funkcji w poszczególnych miejskich strefach zagospodarowania przestrzennego (funkcje: rekreacyjne, sportowe, handlowe, gastronomiczne, mieszkaniowe itp.), zharmonizowaniem krajobrazu w pasie przyległym do rzeki itp.

Podstawowymi narzędziami planowania lokalnego są studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. W studium, ograniczając podejmowaną problematykę do zagadnień związanych z terenami nadrzeczными, określa się m.in. obszary oraz zasady ochrony środowiska i jego zasobów, w tym także ochrony przyrody; kierunki i wskaźniki dotyczące zagospodarowania oraz użytkowania terenów (w tym terenów wyłączonych spod zabudowy); obszary, na których rozmieszczone będą inwestycje celu publicznego o znaczeniu ponadlokalnym (zgodnie z ustaleniami planu zagospodarowania przestrzennego województwa) czy obszary wymagające przekształceń. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego sporządza się dla obszaru wyznaczonego w studium i musi być zgodny z ustaleniami zawartymi w studium. Plan ten ustala przeznaczenie terenów oraz określa

sposoby ich zagospodarowania i zabudowy. Biorąc pod uwagę jedynie problematykę terenów nadrzecznych, plan określa bardziej szczegółowo zasady ochrony i kształtowania ładu przestrzennego, zasady ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu kulturowego, wymagania wynikające z potrzeb kształtowania przestrzeni publicznych, granice i sposoby zagospodarowania terenów podlegających ochronie (ustalonych na podstawie odrębnych przepisów), w tym terenów narażonych na niebezpieczeństwo powodzi, granice obszarów wymagających przekształceń czy granice terenów rekreacyjno-wypoczynkowych. Projekt planu uzgadnia się z wojewodą, zarządem województwa, zarządem powiatu w zakresie odpowiednich zadań rządowych i samorządowych.

Równie ważne w procesie planistycznym przeprowadzonym na szczeblu gminnym są różnego rodzaju opracowania towarzyszące, takie jak: strategie rozwoju gminy, studium rozwoju układu komunikacyjnego w gminie, założenia rozwoju infrastruktury technicznej, programy ochrony środowiska i waloryzacji krajobrazu, programy rozwoju lokalnego czy programy rewitalizacji obszarów miejskich itp. Oczywiście wiele zależy od aktualności oraz jakości opracowywanych dokumentów planistycznych.

Doliny rzeczne powinny być obszarami wyznaczanymi przede wszystkim w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, bo to właśnie one mają największą siłę sprawczą. Jedynie aktami prawa miejscowego można z jednej strony chronić te tereny przed postępującą urbanizacją, z drugiej zaś wskazać na ich rolę katalizatora nowych publicznych przestrzeni miejskich. Jednak rzeczywistość bardzo często różni się od założeń teoretycznych. W większości przypadków o losie dolin rzecznych decyduje ekonomia i polityka.

3.1. Planowanie przestrzenne w dolinie rzeki Brynicy

Analizując doliny rzeczne pod kątem ich roli w planowaniu miejscowym, warto bliżej przyjrzeć się dolinie, rzeki Brynicy⁵ i jej roli w procesie kształtowania tożsamości krajobrazowej miast, przez które przepływa.

Zlewnia Brynicy należy do najbardziej zurbanizowanych i uprzemysłowionych obszarów w Polsce. Prowadzona od XVI wieku eksploatacja rud cynku i ołowiu oraz intensywna

⁵ Brynica była znana niegdyś jako Brzennycza. Brana (za czasów Chrobrego), Brzeźnica czy Brenica, ma swoje źródła na południe od wsi Mysłów, na wysokości 350 m. n.p.m. Płyne kolejno przez miejscowości: Koziegłowy, Siewierz, Tapkowice, Mierzęcice, Miasteczko Śląskie, Świerklaniec, Bobrowniki, Piekary Śląskie, Bytom, Chorzów, Siemianowice Śląskie, Wojkowice, Czeladź, Sosnowiec, Katowice i Mysłowice. W Mysłowicach wpada do Czarnej Przemszy. Od źródeł do ujścia rzeka liczy 54,9 kilometra.

eksploatacja węgla kamiennego w XIX wieku⁶, spowodowały stopniowe przekształcanie przyrodniczego krajobrazu doliny Brynicy i zanieczyszczanie wód rzeki. Obecna jakość wód Brynicy (rzeka prowadzi zanieczyszczone, pozaklasowe wody) wynika także z braku sprawnych rozdzielczych kanalizacji oraz małej przepustowości i sprawności oczyszczalni ścieków. Do rzeki spływają wody opadowe o zróżnicowanym stopniu zanieczyszczeń: oczyszczone ścieki z oczyszczalni "Północ" i "Brzózka", zanieczyszczone wody najbardziej przeobrażonego dopływu Brynicy – Szarlejki, prowadzące ścieki z części Bytomia oraz Radzionkowa, a także nieoczyszczone ścieki z Kozłowej Góry, Brzezin Śląskich i Dąbrówki Wielkiej. Na znacznym odcinku Brynica została całkowicie uregulowana. Jej koryto wyprostowano, obwałowano i utwardzono dno. Jednak znaczna wysokość wałów odcięła rzekę od terenów do niej przyległych, stała się przeszkodą w integracji terenów nadrzecznych. Na wielu odcinkach przepływu rzeki przez miasta tereny nadrzeczne wyróżniają się walorami krajobrazowymi, łącząc w sobie elementy środowiska przyrodniczego i kulturowego. W nielicznych przypadkach występują enklawy obszarów cennych przyrodniczo, tj.: stawy, starorzecza czy tereny parkowe, kwalifikowane do ochrony krajobrazowej (obszar Czeladzi). Dolina Brynicy klasyfikowana jest w Systemie Obszarów Chronionych Województwa jako korytarz ekologiczny łączący regionalne elementy Ekologicznego Systemu Obszarów Chronionych (ESOCH) na północy i na południu województwa. Brynica pełni także funkcję kulturową, stanowi bowiem granicę między Śląskiem i Zagłębiem.

Ze względu na fakt, iż pośród form przestrzennych, rozpościerających się wzdłuż osi Brynicy, dominują zdecydowanie tzw. tereny otwarte, nacisk inwestycyjny jest tu niewielki. Stąd też niektóre zapisy w planach miejscowych są bardziej zgodne z naturą terenów, których dotyczą. Plany miejscowe poszczególnych obszarów miejskich, przez które przepływa Brynica, nie zawierają w większości ustaleń wskazujących na możliwość wykorzystania potencjału tkwiącego w terenach nadrzecznych.⁷ Nie wspominają najczęściej o problemach ekologiczno-przestrzennych związanych z samą Brynicą czy jej dopływami. Gdy wskazują

⁶ W wyniku podziemnej eksploatacji na obszarze zlewni Brynicy doszło do znacznych obniżen powierzchni terenu, zmieniła się morfologia, powstały niecki bezdopływowe, a w konsekwencji nastąpiły zakłócenia w swobodnym spływie wód rzeki Brynicy i jej dopływów.

⁷ Podstawą wyciągniętych wniosków były następujące dokumenty planistyczne: aktualizacja miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Piekary Śląskie, zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wojkowice, aktualizacja miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gminy Bobrowniki, aktualizacja miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Czeladzi, miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Siemianowice Śląskie, miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Sosnowca, miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Myslowice, miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Katowice. Dokumenty te zostały wybrane przez Agatę Zajac w 2004 roku, na potrzeby pracy semestralnej z planowania regionalnego, dotyczącej zagospodarowania doliny Brynicy. Praca ta została napisana pod kierunkiem Aliny Pancewicz.

już konieczność ochrony wód rzeki, poza działaniami konserwacyjnymi, nie sugerują jak tę ochronę realizować. Nie odnoszą się także do tego, jak problem zanieczyszczenia rzeki wpływa na możliwości zagospodarowania pasma nadrzecznego. W planach nie zostały również wyraźnie zaznaczone zagadnienia specyfiki przestrzenno-krajobrazowej i przyrodniczej doliny rzecznej.

Brynica w Programie Rewitalizacji Obszarów Miejskich Czeladzi

W połowie 2005 roku dla miasta Czeladzi⁸ opracowany został Program Rewitalizacji Obszarów Miejskich (PROM). Metoda opracowania PROM-u oraz jego aplikacyjny charakter zakładają konieczną spójność pomiędzy wyznaczonymi zadaniami rewitalizacyjnymi a strategicznymi dokumentami planistycznymi opracowywanymi na szczeblu lokalnym i regionalnym. Do tych pierwszych należą studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, do drugich zaś m.in. strategię wojewódzkie (ochrony zabytków, rozwoju turystyki, gospodarki odpadami itp.). Zapisy zawarte w tych dokumentach stanowiły podstawę do sformułowania końcowych zadań rewitalizacyjnych.

W wyniku przeprowadzenia diagnozy społecznej, gospodarczej oraz przestrzennej, w granicach miasta wyodrębniono kilka obszarów, w których wystąpił krytyczny stan przestrzeni wymagający interwencji rewitalizacyjnej. Spośród terenów zieleni i terenów otwartych, jako najbardziej wymagającą działań rewitalizacyjnych wskazano dolinę rzeki Brynicy, w obszarze jej przepływu przez centrum miasta. **Wśród charakterystycznych dla niej objawów stanu kryzysowego wymieniono:**

- zły stan jakości wód,
- niewystarczające powiązania funkcjonalne, przestrzenno-krajobrazowe i komunikacyjne rzeki z terenami miejskimi do niej przyległymi,
- brak powiązań kompozycyjnych,
- brak dostępu do rzeki oraz zaplecza umożliwiającego tę dostępność,
- brak obiektów cechujących się wysoką jakością rozwiązań urbanistycznych podkreślających tożsamość miejsca,

⁸ Czeladź to jedno z najstarszych miast w regionie, położone jest w środkowym biegu Brynicy. Brynica była jednym z jego głównych czynników lokalizacyjnych. Miasto ulokowało się przy przeprawie przez rzekę, na osi szlaku handlowego prowadzącego z nad brzegów Morza Czarnego na odwieczny szlak bursztynowy. Obecnie Brynica płynąca przez centrum miasta jest jednym z ważniejszych elementów środowiska przyrodniczego.

- brak wizualnego kontaktu z rzeką,⁹
- brak połączeń przyrodniczych doliny Brynicy w granicach miasta z terenami sąsiadującymi,
- niewykorzystany potencjał rekreacyjno-wypoczynkowy terenów nadrzecznych,
- zaniedbanie parków miejskich przylegających do rzeki.

Określono, iż objawy stanu kryzysowego doliny rzeki Brynicy w Czeladzi mają m.in. następujące przyczyny:

- nieregulowana gospodarka wodno-kanalizacyjna zarówno w mieście, jak i poza nim,
- uregulowanie rzeki (ujęcie w wysokie wały) i wyprostowanie koryta rzeki,
- brak współpracy pomiędzy gminami położonymi w zlewni Brynicy,
- brak inwentaryzacji terenów parkowych oraz bieżących prac pielęgnacyjnych.

Stwierdzono równocześnie, że obszar ten, mimo iż cechuje się wysokim stopniem degradacji, posiada w sobie olbrzymi potencjał. Jego atutami są:

- duża powierzchnia urządzonych terenów zielonych,
- spójna i otwarta na adaptacje oraz wzbogacenie funkcji rekreacyjnych i sportowych struktura przestrzenna parków,
- dogodne położenie komunikacyjne,
- rozciągnięcie obszaru przez całe miasto na osi północ-południe, co ułatwia przekształcenia struktury miasta oraz łączenie go z innymi terenami,
- różnorodność fauny i flory, dolina rzeki stanowi ekologiczny szew miasta, powiatu oraz regionu (ESOCH),
- lokalizacja na terenie (ok. 200 m od rzeki) kompleksu sportowo-rekreacyjnego MOSiR, tworzącego „naturalne” zaplecze dla organizacji imprez sportowych i zawodów,
- ciągnące się wzdłuż rzeki wały, które odpowiednio przekształcone mogą tworzyć element regionalnego układu turystyki bierniej (ścieżki piesze) i aktywnej (ścieżki rowerowe),
- naturalny punkt widokowy oraz stok sportowy na wzgórzu Borzecha, posiadający odpowiedni spadek i ukształtowanie.

W odpowiedzi na wskazane objawy i przyczyny stanu kryzysowego terenu doliny Brynicy określono kierunki ich usuwania oraz cele strategiczne i szczegółowe rewitalizacji. Jako konieczne **wskazano konkretne działania rewitalizacyjne, przestrzenno-gospodarcze**

⁹ Dolina Brynicy w granicach miasta jest elementem przestrzennym dość wyraźnie wyczuwalnym, zagospodarowanym zgodnie z jej predyspozycjami naturalnymi. Jednak sama rzeka prawie na całej długości jest konsekwentnie izolowana ze środowiska miejskiego i z odległości 10 – 30 metrów nie można się nawet domyślić jej istnienia. Obramowanie koryta rzeki wysokimi wałami uniemożliwia bezpośredni kontakt człowieka z wodą.

związane ze wzrostem atrakcyjności inwestycyjnej oraz turystyczno-rekreacyjnej, które powinny podnieść jakość przestrzeni nadrzecznej, w tym:

- regulację gospodarki wodno-kanalizacyjnej w mieście i poza nim, współpracę pomiędzy gminami położonymi w zlewni Brynicy,
- wykorzystanie terenów przyległych do przepływającej rzeki na cele rekreacji,
- uporządkowanie starych parków, przeprowadzenie ich inwentaryzacji i konserwacji,
- budowę infrastruktury towarzyszącej parkom lub/i ich modernizację bądź naprawę (uzupełnienie), w tym placów zabaw i alejek z oświetleniem,
- zwiększenie nakładów na bieżące prace pielęgnacyjne,
- organizację imprez masowych w przyległych parkach,
- wytyczenie ścieżek i szlaków edukacyjnych, przyrodniczych oraz sportowo-rekreacyjnych, połączenie ich ze szlakami w miastach: Sosnowiec, Siemianowice Śląskie, Będzin i Katowice; właściwe oznaczenie tych szlaków i ich promocja,
- budowę ścieżek rowerowych.

Na koniec wskazano także szanse i zagrożenia realizacji wytyczonych celów rewitalizacji tego obszaru. Szanse dostrzeżono m.in. w:

- pozyskaniu na rewaloryzację obszaru środków zewnętrznych i pozabudżetowych (WFOŚiGW, EkoFundusz, EFRR, środki z Urzędu Marszałkowskiego i inne),
- włączeniu obszaru w szlak turystyki przemysłowej, aktywnej i jego promocję,
- wzbogaceniu programu funkcjonalnego oraz budowie powiązań obszaru z innymi terenami w mieście i regionie (ścieżki rowerowe, szlaki turystyczne, foldery, mapy itp.),
- pozyskaniu inwestora prywatnego, który w układzie Partnerstwa Publiczno-Prywatnego wybuduje kompleks pływalni (dobudowa) przy kompleksie MOSiR,
- dużym zainteresowaniu sportem i krzewieniu kultury fizycznej w mieście jako istotnych elementów lokalnej tradycji społecznej,
- współdziałaniu w sprawach rozwoju terenów zielonych oraz doliny rzeki Brynicy z sąsiednimi miastami oraz Urzędem Marszałkowskim,
- stopniowej poprawie jakości wód rzeki Brynicy wskutek działań naprawczych (gospodarka wodno-ściekowa), a także naturalnych procesów samooczyszczania.

Jako zagrożenia procesu rewitalizacji wskazano:

- brak wystarczających środków na inwestycje (zagrożenie to wynika z utrzymywania się przeświadczenia, że inwestycje w tereny zieleni są mniej priorytetowe niż porządkowanie spraw infrastrukturalnych w mieście),

- konkurencję w ubieganiu się o środki pomocowe (głównie EFRR) i inne; układ kryteriów oceny projektów promujący projekty duże, urbanistyczne.

Program Rewitalizacji Obszarów Miejskich Czeladzi nie rozwiązuje całkowicie problematyki przekształceń terenów nadrzecznych. Nie możemy mówić o jego skuteczności czy też o słuszności proponowanych działań, nie wiemy bowiem jaki będzie efekt końcowy i jaki procent powyższych zamierzeń zostanie zrealizowanych. Należy także pamiętać, że samorząd gminny traktuje PROM przede wszystkim jako narzędzie do pozyskiwania funduszy publicznych na realizację zadań ważnych dla gminy. Może to prowadzić do pospiesznego, przypadkowego, a może czasem celowego (politycznie poprawnego) doboru celów i zadań przez urzędników. Opinie eksperckie mogą mieć w niektórych przypadkach marginalne znaczenie bądź zostać całkowicie pominięte. Rozbieżne bywają także oczekiwania mieszkańców, którzy przecież powinni mieć największy wpływ na formułowanie celów i wyznaczanie zadań bezpośrednio dotyczących tych obszarów.

4. Podsumowanie

Na rzekę oraz tereny nad nią usytuowane należy patrzeć jako na spójny system. Niektórych związanych z nią problemów nie da się rozwiązać wyłącznie na poziomie lokalnym czy regionalnym. Konieczna jest zatem kompleksowość działań w zakresie zagospodarowania przestrzennego oraz związanych z tym opracowań planistycznych. Takie podejście zapewnia przede wszystkim minimalizację konfliktów przestrzennych, daje możliwość spójności podejmowanych działań oraz ułatwia pozyskanie środków na ich realizację. Koordynacja zagadnień planistycznych pozwala także na uniknięcie powielania działań czy też sprzeczności w sferze planistycznej. Kształtowanie spójnej wizji strategicznej dla całej doliny rzeki powinno odbywać się na zasadzie określania priorytetów w rozwiązywaniu problematyki nadrzecznej oraz hierarchiczności planistycznej, tak aby w końcowym etapie zejść aż do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, który umożliwi wejście podejmowanych decyzji i działań w sferę realizacyjną. Poszukiwanie przestrzeni dla rzeki jest więc zadaniem zarówno dla samorządów wojewódzkich (posiadających wiele możliwości kształtowania nadrzecznej przestrzeni regionalnej, stanowiących rodzaj pośrednika w docieraniu do samorządów gminnych), jak i lokalnych (o dużo bardziej szczegółowych kompetencjach z zakresu planowania przestrzennego).

Oczywiście w zależności od skali problemów oraz zasięgu oddziaływania rzeki różne są metody i narzędzia planistyczne. Ponieważ rzeka nie ma granic administracyjnych czy państwowych, w wielu przypadkach konieczne jest podjęcie współpracy międzynarodowej czy międzyregionalnej w zakresie planowania przestrzennego. Podstawą ustaleń planistycznych powinny być wówczas zagadnienia ochrony przeciwpowodziowej oraz działania w zakresie ochrony środowiska (rzeka musi być przede wszystkim czysta i uregulowana, by można było mówić o wykorzystaniu walorów wynikających z nadrzecznej położenia) czy problematyka transportu i przepraw przez rzekę (zniesienie barier dla połączeń międzynarodowych czy międzyregionalnych).

Rozpatrywanie problematyki zagospodarowania i kształtowania terenów rzecznych w skalach wieloprzestrzennych, krajowych czy regionalnych, niesie za sobą możliwość zbyt dużego uogólnienia tejże problematyki, a co za tym idzie, pominięcia istotnych zagadnień dla skali lokalnych. Dlatego też wizja zagospodarowania przestrzennego rzeki, przyjęta przez samorządy lokalne, powinna być spójna z opracowaniami regionalnymi, ale również i wzbogacona o szczegółowe ustalenia dotyczące konkretnych terenów nadrzecznych, znajdujących na obszarze gminy lub powiatu. Konieczne jest uwzględnianie problematyki dolin rzecznych w podejmowanych gminnych opracowaniach planistycznych, a w szczególności w opracowaniach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, które umożliwiają wejście podejmowanych decyzji i działań w sferę realizacyjną. W szybko zmieniającym się i coraz bardziej konkurencyjnym otoczeniu, przez działania mające na celu odnowę i rozwój terenów o niewykorzystanym potencjale, akty prawa miejscowego mające moc sprawczą, mogą nadać nową rangę terenom nadrzecznym i przywrócić je miastu oraz mieszkańcom. Natomiast programy rewitalizacji, które są wyrazem troski lokalnego samorządu o dobro miasta, mogą pozwolić na pozyskanie środków na podjęcie koniecznych działań.

Aby uruchomić proces odnowy terenów nadrzecznych i pozyskiwania ich do nowych funkcji, niezwykle ważne jest pozyskiwanie sprzymierzeńców. Odpowiednio dobrane proporcje pomiędzy uczestnikami tegoż procesu przyczyniają się do realizacji konkretnych przedsięwzięć aktywizujących dalszy rozwój terenów nadrzecznych. Działania przekształcające tereny nadrzeczne powinny uwzględniać przede wszystkim interesy miasta, przebiegać przy współpracy i kooperacji wielu równoprawnych partnerów: inwestorów publicznych i kapitału prywatnego, organizacji specjalistycznych, grona ekspertów, a w szczególności mieszkańców będących najważniejszymi użytkownikami nowej, nadrzecznej przestrzeni miejskiej.

Literatura

1. Dołhun M.: Studium zagospodarowania przestrzennego pasma Odry w granicach województwa śląskiego. Ład Sp. z o.o. Materiały Śląskiego Urzędu Wojewódzkiego w Katowicach, Wydziału Rozwoju Regionalnego, Katowice 2001.
2. Gasidło K., Mazur K., Opania Sz., Pancewicz A.: Programy rewitalizacji obszarów miejskich jako narzędzie odnowy krajobrazu miejskiego, [w:] Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej pt. Odnowa Krajobrazu miejskiego. Pomysły, programy, projekty. Politechnika Śląska, Gliwice 2005.
3. Kafka K.: Planowanie i zagospodarowanie przestrzenne w świetle nowych przepisów. Wydawnictwo Gall, Katowice 2003.
4. Karta kulturowa rzeki. Centrum Dziedzictwa Kulturowego Górnego Śląska, Katowice 1993.
5. Krajobraz dolin rzecznych. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej pt. Krajobraz dolin rzecznych po katastrofie, Politechnika Krakowska, Kraków 1998.
6. Krajobraz jako wizerunek tożsamości regionalnej (zagrożenia, ochrona, kształtowanie). IV Forum Architektury Krajobrazu, Katowice 2002.
7. Materiały z konferencji pt. Zagospodarowanie przestrzenne pasma Odry. Wrocław 2000.
8. Odra przyszłość regionów. Praca zbiorowa pod red. J. Przybyszewskiej, R. Karpińskiego, M. Sznajdera. Wydawnictwo Unitex, Bydgoszcz 2001.
9. Pancewicz A.: Rzeka w krajobrazie miasta. Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2004.
10. Program rewitalizacji obszaru miejskiego Czeladzi. Centrum Doradztwa Strategicznego, Kraków 2004.
11. Różycka W.: Zarys fizjografii urbanistycznej. Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1965.
12. Rzeki. Architektura i krajobraz. Praca zbiorowa pod red. Z. Konopki. Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2002.
13. www.programodra.pl

Abstract

The river and economic-functional and space-landscape problems connected with it may be the base for the optimal plan and use of the riverside areas. The possibility and the role of the space planning on the process of formation and use of the riverside areas, traversed both in the local, regional and over regional scale, should lead to creating the hierarchy of planning documents necessary to undertake the complex activities in modifying riverside areas. First of all, such approach assures the reduction of the space conflicts and also gives the possibility for directing all activities and also simplifies gaining the funds for their realization.